

У шэрагу выпадкаў паясняльныя канструкцыі аформлены з дапамогай злучніка **или**. Не з'яўляючыся уласнапаясняльным, гэты злучнік здольны ўказваць на адэкватнасць найменняў. Ф. Скарына выкарыстоўваў гэты злучнік у двух выпадках:

1) пры перакладзе іншамоўных слоў: ... Епистолы **или** Послания святого апостола Павла (с. 40); ЕСТЬЛИ астрономии **или** звездочети — найдеш на початку книги сее о сотворении солнца и месеца (с. 63);

2) пры тлумачэнні царкоўнаславянскіх слоў сінонімамі славянскага паходжання: Сия книга, рекомая Притчи **или** Присловия премудраго Соломона, сына Давыдова, царя Израилева, иматъ в собе глав тридесять и одну (с. 21); Затым вера, тажде надежа; потом прорецание **или** выкладание святых божественных писем (с. 132).

Паколькі злучнік з'яўляецца факультатыўным элементам паясняльнай канструкцыі, ён можа адсутнічаць: При них книжка **Руф, прабабы царя Давыдовы**, положена ест (с. 66); И сего дня поставил ест царь Давыд **четырёх вѣликих ереов**, — их же избрал от всех людей, — Азафа и Емана, и Ефана и Идифума, абы гудли на Псалтыри пред кнотом завета господня ... (с. 11).

Аднак бяззлучнікавае афармленне характэрна для размоўнага стылю, у якім сродкам выражэння паясняльных адносін з'яўляецца інстанцыя, а пісьмовай мове ўласціва ў нязначнай ступені.

Назіранні над фактычным матэрыялам даюць падставы зрабіць вывады, што Ф. Скарына для тлумачэння біблейскіх тэкстаў выкарыстоўваў разнастайныя звароты, генетычна звязаныя з царкоўнаславянскай пісьменнасцю, польскай і беларускай мовамі.

¹ У тэксце артыкула ўказваюцца старонкі гэтага зборніка.

² У дзеясловах трэцяй асобы Ф. Скарына рэгулярна ўжываў мяккі т: знаменуеъ, починаеъ, замыкаеъ і інш. Але гэта не адносіцца да дзеяслова *есть*. Напр.: был *ест* родом с местечка... (с. 109).

І. І. КОБЫШ

СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА МАДЫФІКАТАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ ПАДАБЕНСТВА Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Слова з мадыфікацыйным словаўтваральным значэннем падабенства (мадыфікат) — гэта намінацыя прадмета, якая заключае ў сабе прымету прадмета, названага матывавальным словам, але не з'яўляецца ім у поўнай меры¹. Гэтае словаўтваральнае значэнне неаднароднае па характару прымет, ступені іх выяўлення. Яно ўказвае на пэўны тып сувязі паміж утваральнымі і вытворнымі словамі, што дае падставу вылучыць дзве групы мадыфікатаў: метафарычнай і відавой матывацыі. Вытворныя кожнага з названых тыпаў маюць свае асаблівасці ў семантычным і словаўтваральным аспектах.

Працэс утварэння мадыфікатаў са значэннем падабенства з боку семантыкі з'яўляецца ўнутрыкатэгарыяльным пераходам у межах адной часціны мовы ад аднаго семантычнага разраду да другога. Разгледзім больш падрабязна семантычныя змяненні, якія адбываюцца ў працэсе ўтварэння мадыфікатаў са значэннем падабенства.

Мадыфікаты метафарычнай матывацыі аб'ядноўваюць словы з рознымі адносінамі паміж зыходным і вытворным словамі з рознай семантычнай структурай. Словы гэтага тыпу матывацыі — вытворныя, значэнне якіх не ў поўнай меры вызначаецца значэннем матывавальнай асновы і словаўтваральнага сродку і не з'яўляецца іх сумай, напрыклад: *рог* — *ражок* 'прадмет, які па форме нагадвае рог'. Мадыфікат метафарычнай матывацыі называе прадмет, які нагадвае (часцей па вонкавых прыметах, функцыі) прадмет, названы зыходным словам: *лісічка* (рус. лисичка) 'ядомы грыб жоўтага колеру', *мандарынка* (рус. мандаринка)

’птушка са стракатай афарбоўкай’, *лімонка* (рус. лимонка) ’ручная граната, падобная па форме на лімон’ і г. д.² Аналіз мадыфікатаў гэтай групы дазваляе вылучыць некалькі падгруп.

У першую падгрупу ўваходзяць мадыфікаты, якія маюць агульную зыходным словам катэгарыяльную сему «прадмет» і канкрэтызуючую сему «адушаўлёнасць» ці «неадушаўлёнасць». У працэсе ўтварэння мадыфікатаў адбываецца захаванне катэгарыяльнай семы «прадмет» і канкрэтызуючай семы. Разам з тым мадыфікат азначае зусім іншае паняцце, напрыклад: *мятла* — *мятліца* (від расліны), рус. *колпак* — *колпачок* (від грыба), *лопух* — *лопушник* (пра снег), *мама* — *мамка* (пра няньку), *слон* — *слоник* (пра жука). Дэрывацыя суправаджаецца заменай родавай семы «канкрэтны прадмет» на сему «расліна». Гэта родавая сема з’яўляецца ў працэсе ўтварэння слоў такога тыпу і дыферэнцыяльнай. Група разглядаемых мадыфікатаў з’яўляецца (у сістэме вытворных з метафарычнай матывацыяй) найбольш значнай: *патрон* — *патрончык*, *гара* — *горка* (рус. *гора* — *горка*), *батон* — *батончык* (рус. *батон* — *батончик*), *лодка* — *лодачка* (рус. *лодка* — *лодочка*), *кацёл* — *кацялок* (рус. *котел* — *котелок*) і г. д.

Другая падгрупа аб’ядноўвае мадыфікаты, якія маюць іншыя адносіны са сваімі зыходнымі словамі. Зыходнае і вытворнае словы аб’ядноўвае агульная катэгарыяльная сема «прадмет», але ў працэсе дэрывацыі адбываюцца: а) захаванасць катэгарыяльнай семы «прадмет» і б) замена канкрэтызуючай семы «адушаўлёнасць» на сему «неадушаўлёнасць». Як і мадыфікаты першай групы, яны называюць (у супастаўленні з зыходным словам) зусім іншыя прадметы, што сведчыць аб замене родавай семы, напрыклад: *змяя* — *змеявік* (рус. *змея* — *змеевик*), рус. *птица* — *птичка* (пра паметку).

У наступную падгрупу ўваходзяць: а) мадыфікаты, якія ўтвораны ад зыходных слоў-саматызмаў, і б) мадыфікаты-саматызмы. Адносіны тыпу: *шыя* — *шыйка* (рус. *шея* — *шейка*), *колба* — *колбачка* (рус. *колба* — *колбочка*), *стрэмя* — *стрэмечка* (рус. *стрема* — *стремечко*) суправаджаюцца захаваннем катэгарыяльнай семы «прадмет» і канкрэтызуючай семы «неадушаўлёнасць», заменай родавай семы «саматызм» на «дэталі прадмета», «бытавы прадмет» і семы «бытавы прадмет» — на «саматызм».

Да чацвёртай падгрупы адносяцца словы, якія некалькі адрозніваюцца ад мадыфікатаў, разгледжаных вышэй: рус. *капуста* — *капустка*, *лук* — *луковичка* (пра нарцыс), бел. *авёс* — *аўсюг* (рус. *овес* — *овсюг*). Працэс утварэння мадыфікатаў гэтага тыпу суправаджаецца не толькі захаваннем катэгарыяльнай семы «прадмет», якую канкрэтызуе сема «неадушаўлёнасць», але і захаваннем родавай семы «расліна». Такія мадыфікаты маюць відавую дыферэнцыяльную сему «хатнія расліны», «пустазелле» і інш. У гэтай падгрупе ў большай ступені, чым у папярэдняй, функцыю носьбіта значэння падабенства выконвае суфікс. Мадыфікаты такога тыпу набліжаюцца да мадыфікатаў відавой матывацыі.

Мадыфікаты метафарычнай матывацыі — дэрываты, значэнне якіх не складаецца з сем слова. У гэтым выпадку назіраецца перавага семантыкі ўтваральнай асновы над зыходнай семантыкай афікса. Мадыфікат уключае ў сваю семантычную структуру значэнне зыходнага слова ў якасці матывальнай прыметы, якая ў структуры слова паглынаецца іншымі семамі. Катэгарыяльнае значэнне выражае словаўтваральны сродак, які адначасова з’яўляецца і выразнікам граматычнага значэння. Семантыка мадыфікатаў метафарычнай матывацыі прадстаўлена трохп’яцікампанентнай сінтагмай, напрыклад, *ражок* ’прадмет, які нагадвае рог’.

Мадыфікат відавой матывацыі называе прадмет адной відавой катэгорыі з прадметам, названым зыходным словам, але адрозніваецца ад апошняга ступенню прадстаўленасці той ці іншай прыметы зыходнага слова ці яе наяўнасцю: *мачыха* (рус. *мачеха*) ’няродная маці’, *падгруздак* (рус. *подгруздь*) ’назва ядомых грыбоў, блізкіх да груздоў’³.

Дэнатат мадыфіката відавой матывацыі ўваходзіць у той жа клас, што і дэнатат зыходнага слова. Пры наяўнасці агульных катэгарыяльных і родавых сем выяўляецца розніца ў характары семнага саставу зыходнага і вытворнага значэнняў, якая заключаецца ў наяўнасці дыферэнцыяльнай семы. Гэта сема дазваляе выдзеліць дэнатат, названы мадыфікатам, з агульнага ліку прадметаў яго ж класа, напрыклад: *гліна* — *суглінак* (рус. *глина* — *суглинок*), *зебра* — *зеброід* (рус. *зебра* — *зеброид*). Такія адносіны з'яўляюцца тыповымі для адносін паміж мадыфікатамі і зыходнымі словамі, менавіта ў семантычную структуру мадыфіката ўваходзіць катэгарыяльная сема «прадмет», захоўваюцца канкрэтызуючая сема «адушаўлёнасць» ці «неадушаўлёнасць» і родавая сема «глеба», «птушка», «тэрмін сваяцтва» і г. д. Наяўнасць родавай дыферэнцыяльнай семы дазваляе стварыць індывідуальнасць таго ці іншага слова. Семантыка зыходнага слова ў фарміраванні значэння мадыфіката такога тыпу заключана ў тым, што яна з'яўляецца дыферэнцыяльнай семай.

Дзвюх-чатырохкампанентная сінтагма — найбольш тыповая для семантыкі мадыфіката відавой матывацыі, напрыклад: *айчы́м* (рус. *отчим*) 'няродны бацька'; *падлешчы́к* (рус. *подлец, подлещик*) 'рыба, якая нагадвае ляшча'. Мадыфікаты гэтай разнавіднасці адносяцца да дэрыватаў, значэнне якіх складаецца з сем частак слова. Выражае значэнне падабенства словаўтваральны сродак: *каракуль* — *падкаракуль* (рус. *каракуль* — *подкаракуль*) 'футра, якое нагадвае каракуль'. Катэгарыяльнае значэнне выражаецца матывавальнай асновай і словаўтваральным сродкам, які таксама паказвае і на граматычнае значэнне слова.

Сфера выкарыстання мадыфікатаў са значэннем падабенства дзвюх разгледжаных груп у беларускай і рускай мовах прадстаўлена наступнымі семантычнымі падгрупамі:

I. Прадметы рэчаіснасці: 1) неадушаўлёныя прадметы (сельскагаспадарчыя прылады, механізмы і іх дэталі, ежа) — *вілка* (рус. *вилка*) 'назва розных дэталей, прыстасаванняў з раздвоеным канцом'; *вушка* (рус. *ушко*) — у іголки; *батончы́к* (рус. *батончик*) 'сорт цукерак'; 2) расліны і іх часткі (кветкі, трава) — *вочка* (рус. *глазок*) 'пупышка, зрэзаная з дрэва для прышчэпкі'; *пянё́к* (рус. *пенек*) 'ножка грыба'; *лімонка* (рус. *лимонка*) 'сорт ігруш, падобных па сваёй форме на лімон'; 3) жывёлы (птушкі, зверы, насякомыя) — *валасень* (рус. *волосатик*) 'чарвяк, падобны на волас'; *пад'язак* (рус. *подъязок*) 'рыба, падобная на язя'; *пянё́к* (рус. *пенек*) 'адрасткі на цэле птушкі, з якіх вырастае пер'я'.

II. Абстрактныя паняцці: 1) фізічныя, хімічныя, біялагічныя з'явы, (тэрміны): *паліпо́ід* (рус. *полипоид*), *астэро́ід* (рус. *астероид*), *парабало́ід* (рус. *параболоид*); 2) прыродныя з'явы: *сму́га* (рус. *дымка*).

Шырокае выкарыстанне мадыфікатаў са значэннем падабенства ў абедзвюх блізкароднасных мовах тлумачыцца вялікай інфарматыўнасцю гэтых слоў, эканоміяй словаўтваральных сродкаў.

¹ Гл.: Русская грамматика / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. М., 1980. Ч. 1. С. 205.

² Гл.: Кобыш И. И. Семантические отношения в словообразовательной паре со значением подобия // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. II респ. конф. Гродно, 1986. С. 259.

³ Там жа. С. 260.

В. Л. СТАНКЕВІЧ

ДЗЕЯСЛОВЫ МЕНТАЛЬНАГА СТАНУ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Дзеясловы са значэннем «ментальны стан індывідуума» звычайна не разглядаюцца як самастойны лексіка-семантычны клас. Традыцыйна далейшае члэнненне слоў, якія характарызуюцца адносінамі да ментальнай сферы ўнутранага свету чалавека, праходзіць не па прызнаку дзеянне/